

Sara Kowalczuk-Fijałkowska, Weronika Kraińska,
Patrycja Lipska, Magdalena Sulima*

Wiatraki Sokólszczyzny jako nieodłączny element podlaskiego krajobrazu kulturowego

Wiatraki z Sokólskich Wzgórz

Dawniej drewniane wiatraki stanowiły nieodłączny element polskiego krajobrazu kulturowego¹. Ich masywne proporcje i wyrastające z korpusu ramiona, czyli skrzydła lub śmigła, sprawiały, że budowle te można było dostrzec bez trudu w panoramie wsi i miasteczek. Ich historia powiązana była nieodzownie z postępem myśli technicznej, są one bowiem najstarszymi silnikami wiatrowymi. Ich cechą charakterystyczną jest konstrukcja zbudowana na drewnianym szkielecie; jej niektóre części obracają się wraz z siłą napędu wiatru, co porusza wewnętrzny mechanizm mielący zboże. Jak pisał profesor Jan Świąch, „(...) są [one] przykładem urzą-

---

* Magdalena Sulima, dr inż. arch., Sara Kowalczuk-Fijałkowska, Patrycja Lipska, Weronika Kraińska, studentki WAPB. Autorki reprezentują Politechnikę Białostocką, Wydział Architektury. Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr WZ/AiU/2/2020 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

¹ Pierwsza pisemna wzmianka o pojawieniu się wiatraków na ziemiach polskich pochodzi z II poł. XIII w. (<http://wiatraki1.home.pl/wiatraki/info/historia.php#start> /dostęp: 08.07.2021/).

dzeń przemysłowych, które nie tylko nie degradują środowiska, ale ich ciekawa architektura, bezbłędna kompozycja dostosowana do warunków geograficznych i przyrodniczych terenu wzbogaca go, tworząc fenomen harmonijnie ukształtowanego krajobrazu kulturowego². Oprócz roli użytkowej, młyny powietrzne były także ośrodkami życia społecznego, a pod względem budowlanym odzwierciedleniem sztuki ciesielskiej. Czasy ich świetności zakończyły się pod koniec XX w., kiedy to wsie objęto procesem elektryfikacji. Większość prywatnych młynów przestała wówczas funkcjonować i powoli zaczęła odchodzić w zapomnienie. Lata zaniedbań doprowadziły większość obiektów do ruiny, a brak środków finansowych na remont pogarsza stan techniczny niektórych jeszcze trwających.

Na terenie województwa podlaskiego przetrwało kilkadziesiąt obiektów tego typu, a największe ich skupisko znajduje się w pasie pomiędzy Sokółką, Dąbrową Białostocką i Krynkami.

Lokalizowanie wiatraków w powiecie sokólskim nie było dziełem przypadku. Liczne wzniesienia Sokólskich Wzgórz rozpościerających się wzdłuż wschodniej granicy Polski, których wysokość dochodzi do 240 metrów n.p.m. oraz niewielka ilość cieków wodnych i lasów tworzyły idealne warunki do stawiania na tym obszarze tych osobliwych budowli. Wyłaniają się one na tle pagórkowatego krajobrazu, tworząc urokliwe i bajkowe wręcz tło dla architektury wsi i miasteczek tej części Podlasia. Choć niektóre z nich są już wiekowe i w złym stanie technicznym, nie sposób przejechać obok nich obojętnie. Na terenie Sokólszczyzny spotkać można kilka rodzajów młynów powietrznych, są to: koźlaki, paltraki, wiatraki holenderskie oraz grupa tzw. wiatraków sokólskich.

---

² J. Świąch, *Tajemniczy świat wiatraków*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódź 2005, s. 163.

Koźlak jest najstarszym i najczęściej spotykanym typem wiatraka na ziemiach polskich. Swoją nazwę bierze zapewne od kozła, to jest podstawy trzymającej korpus budowli. Praca koźlaka polegała na obracaniu całego budynku wokół osi pionowego słupa, aby jego skrzydła przyjęły odpowiednie położenie dostosowane do kierunku wiatru. Koźlaki miały trzy kondygnacje, z których dolna zajęta była przez konstrukcję kozła, a dwie wyższe – przeznaczone do produkcji mąki. Podobno w ciągu 120–150 wietrznych dni w roku mogły one zemleć od 60 do nawet 90 ton ziarna³.

Kolejny typ wiatraka – paltrak, ma sylwetkę zbliżoną do młyna koźłowego. Jest to ścięty ostrosłup, na planie prostokąta (w proporcjach zbliżonego do kwadratu) z dwuspadowym dachem, z naczółkiem od strony skrzydeł. Analogicznie jego bryła obracała się na kierunek wiatru. Jednak paltrak opierał się na podłożu całym obwodem korpusu, dodatkowo osadzonym na torze jezdnym i rolkach, po których się poruszał, a nie (jak w przypadku koźlaka) tylko słupem wpuszczonym w kozła. W związku z czym był on bardziej solidny i odporny na warunki atmosferyczne.

Wiatraki sokólskie swoim kształtem i formą także przypominają koźlaka. Ich zasady konstrukcji są jednak nieco odmienne i nie są spotykane w innych regionach kraju, a tylko na Sokólszczyźnie. Te drewniane obiekty zbudowane są na planie zbliżonym do kwadratu i przykryte dwuspadowym dachem. Ich bryła składa się z nieruchomej kamiennej podstawy, czyli podpory w kształcie walca (tzw. kopca) do połowy schowanej w ziemi i zajmującej prawie całą przestrzeń dolnej kondygnacji, którą wieńczy żelazny pierścień, oraz z ruchomej części zewnętrznej. Podstawą obrotowego mechanizmu jest słup wychodzący ze środka podpory na wysokość prawie drugiej kondygnacji (tzw. sztembr), wokół którego wiatrak się obracał.

³ P. Lępkowski, *Historia kołem się toczy* (<https://www.rp.pl/historia/art/875581-historia-kolem-sie-toczy> /dostęp: 05.05.2021/).

Jeszcze jednym rodzajem młynów wiatrowych występującym na Sokólszczyźnie są wiatraki holenderskie, które rozpowszechniły się głównie w zachodniej i północnej części Polski. Holendry różnią się od pozostałych nieruchomym korpusem, zbudowanym na planie koła lub wieloboku, oraz obrotową bryłą dachu o kształcie stożka lub kopuły ze śmigłami. Młyny holenderskie z reguły były murowane, choć można spotkać obiekty drewniane, a nawet łączone, murowano-drewniane⁴.

Na podstawie badań terenowych⁵ oraz zebranych materiałów źródłowych w niniejszym artykule została podjęta próba analizy i opisu pod względem architektonicznym oraz etnograficzno-kulturowym trzech wybranych wiatraków z obszaru powiatu sokólskiego, różniących się pomiędzy sobą typem konstrukcji. Artykuł prezentuje ich historię i stan obecny, nie pomijając pytania o ich przyszłość. Poruszane są kwestie ochrony takich obiektów pod względem prawa własności oraz uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Ma to na celu ukazanie problemu zanikania historycznej przemysłowej architektury drewnianej, którą niewątpliwie należy zachować jako kulturowe świadectwo czasów minionych.

Wiatrak typu sokólskiego w Szczęsnowiczach

Najlepiej zachowany drewniany wiatrak typu sokólskiego można zobaczyć we wsi Szczęsnowicze, w gminie Szudziałowo, gdzie dumnie prezentuje się pośród okolicznych pól. Pochodzi on z 1964 r., ma na imię Jan. Wprawdzie

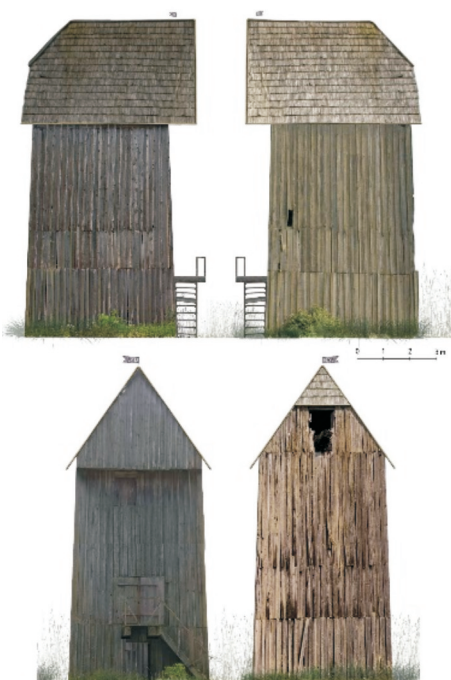
---

⁴ M. Sulima, *Podróże po drewnianym Podlasiu*, cz. 2, 2022, mps.

⁵ Badania terenowe przeprowadzono w lipcu 2021 r. w ramach praktyki naukowo-badawczej realizowanej na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej.

Il. 3. Wiatrak typu sokólskiego w Szczęsnowiczach, stan z lipca 2021 r.,
fot. autorki

Il. 4. Elewacje wiatraka w Szczęsnowiczach, stan z lipca 2021 r.,
źródło: oprac. własne

brakuje mu skrzydeł, lecz wewnątrz zachowany jest jego cały mechanizm.

Swoim wyglądem oraz konstrukcją, w której wyodrębniła się zarówno nieruchome, jak i obrotowe części, przypomina on koźlaka. Jego charakterystycznym elementem jest natomiast kamienny kopiec, częściowo schowany w ziemi i zwieńczony pierścieniem. Jak podaje badacz podlaskich wiatraków, Mieczysław Pawlik, „Przyjmując (...) za kryterium podziału obrotowe zawieszenie części ruchomej obiektu na ściętym stożku, sztembrze i belce mącznej oraz duże podobieństwo mechanizmów napędowych, (...) można zaliczyć (...) [go] do grupy wiatraków koźlowych, jednak w miejscu typowego koźła wykonanego z drewnianych belek, budowniczo wie prowadzili kamienny »kopiec« pełniący funkcję podpory obrotowej bryły budynku”⁶.

Kopiec wykonywany z polnych kamieni i zaprawy cementowo-wapiennej stanowi zespół nieruchomy młyna. Wieńczy go drewniany pierścień, na którym zamocowana jest metalowa krążyna. W osi kopca wmurowany jest sztember, sięgający drugiej kondygnacji i stanowiący zarazem podporę belki mącznej. Część zespołu obrotowego składa się z czterech krzyżowo ułożonych belek izbicowych, które – usytuowane bezpośrednio obok pionowego sztembra – tworzą dolne łożysko ruchomego mechanizmu. Na końcach belek izbicowych opierają się poziome belki konstrukcyjne ścian bocznych, ściany wietrznej oraz tylnej. Dzięki podparciu wszystkich ścian pionowych obiekt zyskiwał na stateczności i wytrzymałości⁷. Zamocowane pomiędzy belkami izbicowymi dysze, podobnie jak w wiatrakach koźlowych, odpowiadały za ustawienie bryły obiektu w kierunku wiatru. W czasie obrotu mocowano linkę do dyszla, a na-

---

⁶ M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1984, nr 28, s. 128.

⁷ Tamże.

stępnie nawijano na wałek kołowrotu, zmieniając pozycję wiatraka⁸.

Wyjątkowość wiatraków sokólskich polegała na zastosowaniu wielu nowoczesnych jak na owe czasy rozwiązań technologicznych, jak np. „(...) podwieszane przesiewacze mąki, windy do pionowego transportu zboża oraz mechanizmy do automatycznego regulowania wysokości górnego kamienia w zależności od prędkości wiatru”⁹. Jak zauważa Pawlik, w wiatraku w Szczęsnowiczach zastosowano niespotykane rozwiązanie, dodając „specjalną rynnę z desek, którą od strony wietrznej napływa powietrze obniżające temperaturę pracującego łożyska”¹⁰.

Tabela 1. Podstawowe parametry wiatraka w Szczęsnowiczach

Lokalizacja	Szczęsnowicze
Rok budowy	1946
Rok zakończenia eksploatacji	1973
Długość podstawy (w metrach)	5,70
Szerokość podstawy	5,30
Wysokość od terenu do oczepu	11,00
Wysokość z dachem	13,5
Liczba zębów koła palecznego	84
Liczba zębów cewi	9
Średnica dolnej podstawy stożka	3,0
Średnica górnej podstawy stożka	2,5
Rodzaj regulacji wysokości górnego kamienia	regulator Watta
Imię i nazwisko budowniczego obiektu	Szumiński

Źródło: oprac. na podstawie: M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1984, nr 28, s. 132.

⁸ Tamże, s. 128–130.

⁹ Tamże, s. 131.

¹⁰ Tamże.

Wiatrak Jan jest zbudowany na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 5,70 na 5,30 m. Według pomiarów przeprowadzonych przez Pawlika, jest on najwyższym z wiatraków typu sokólskiego i liczy sobie 13,5 m.

Dziś wiatrak w Szczęsnowiczach jest przykładem zachowanego w najlepszej kondycji wiatraka typu sokólskiego. Nie pełni on jednak swojej funkcji, a informacji o nim w literaturze przedmiotu jest niewiele. Drewniana elewacja wykończona pionowo ułożonymi deskami utrzymana jest w stanie dobrym, z niewielkimi dziurami i ubytkami. Wysunięte poza obrys budynku oczepy ścian tworzą podstawę dla nadwieszzonego dachu, zaś dawniej stanowiły miejsce transportowania zboża do góry¹¹. Zachowany w całości dwuspadowy dach z naczółkiem wieńczy metalowa chorągiewka z wyciętym napisem „JAN”. Niestety, śmigła młyna uległy całkowicie zniszczeniu.

Wnętrze wiatraka zawiera oryginalny mechanizm. Drzwi do kondygnacji na parterze prowadzą do bardzo dobrze zachowanego kamiennie-murowanego kopca, będącego fundamentem obiektu. Drewniane stopnie z poręczą są już częściowo zniszczone i spróchniałe, za to podłoga, schody i mechanizmy wewnętrzne zachowały się w dobrym stanie technicznym. Właściwy stan konstrukcji wraz z zachowanymi mechanizmami stały się zapewne przyczynkiem do sprzedaży obiektu nowym, prywatnym właścicielom. Z przeprowadzonych w lipcu 2021 r. rozmów, m.in. z sołtysem wsi Szczęsnowicze wiadomo, że w planach mają oni przeniesienie wiatraka w inne miejsce, najprawdopodobniej do Supraśla. Może będzie to szansa na przetrwanie obiektu i nadanie mu nowej funkcji.

---

¹¹ Tamże, s. 130.

Wiatrak typu holenderskiego w Chmieleszczyźnie

Innym typem występującym na Sokólszczyźnie jest tzw. holender. Można go spotkać m.in. w miejscowości Chmieleszczyzna (gmina Szudziałowo), położonej około 50 km na północny-wschód od Białegostoku.

Układ przestrzenny założenia dworsko-ogrodowego Chmieleszczyzny został zapoczątkowany w XVI w. Zaścianek miał wówczas wyodrębniony kwaterowy ogród i był połączony z gościńcem drogą, będącą jedną z osi podziału przestrzennego. Z biegiem lat ziemie te zmieniały właścicieli, przechodząc z rąk do rąk. Po pożarze w 1914 r. wzniesiono tam nowe zabudowania, w skład których wchodził m.in. młyn powietrzny z 1924 r. Kolejne lata przyniosły dalsze podziały majątku, co wiązało się ze zmianami układu przestrzennego, przez co zatarcie uległ plan pierwotny.

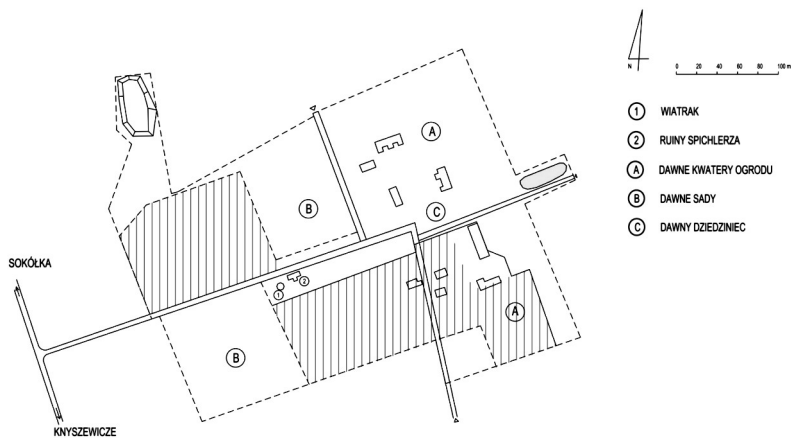
W roku 1960 kolejny pożar zniszczył większość obiektów, a w 1982 – wichura uszkodziła wiatrak. Na skutek długoletnich zaniedbań dziś Chmieleszczyzna należy do typowych wsi chłopskich. Z dawnego założenia kompozycyjnego przetrwały jedynie fragmenty, w tym resztki szpalerów, sadzawka oraz ruiny wiatraka¹².

Jak informuje obecna właścicielka obiektu, konstrukcja młyńska została wykonana ze starodrzewu sosny, wzniesiona i wypoziomowana na kamieniach polnych. Wszystkie elementy wiatraka były ze sobą połączone za pomocą drewnianych kołków. Metalowe okucia stanowiły dzieło ręcznego kowalstwa, a koła zębate – sztuki ciesielskiej.

Elewację zewnętrzną holendra pokrywają świerkowe deski. Wiatrak w czasach swojej świetności miał dwa wejścia, a jego wnętrze podzielone było na trzy kondygnacje.

---

¹² E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Chmieleszczyzna* (<http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/chmieleszczyzna> /dostęp: 08.07.2021/).

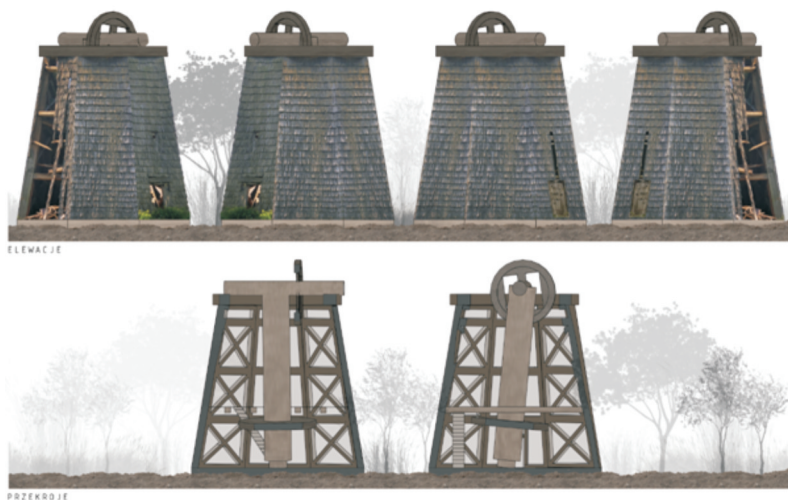
Il. 5. Plan założenia dworsko-ogrodowego w Chmielewszczyźnie – stan z 1988 r., źródło: oprac. własne na podstawie:
E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Chmielewszczyzna*
(<http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/chmielewszczyzna> /dostęp: 12.07.2021/)

cje. Na pierwszej znajdował się przesiewacz żyta oraz mechanizm do poruszania kamienia młyńskiego. Do czasów II wojny światowej mielono tam zboże, przeważnie żyto na chleb. Na drugiej kondygnacji mieścił się zestaw kamieni służących do mielenia, na trzeciej mechanizm ustawienia głowicy w kierunku wiatru oraz koło sterowe z przekładnią zębatą. W tym typie wiatraka korpus bryły jest nieruchomy, a porusza się jedynie jego dach, tzw. „czapa” lub „głowica”, zaprojektowana w ten sposób, aby umożliwić obracanie o 360 stopni¹³. Skrzydła obiektu ustawiały się do kierunku wiatru.

¹³ Wiatraki – narodowy symbol Holandii (<https://www.lkedzierski.com/holandia/wiatraki-narodowy-symbol-holandii/> /dostęp: 09.01.2022/).

Il. 6. Wiatrak w Chmielewszczyźnie, stan z lipca 2021 r., fot. autorki

Il. 7. Elewacje oraz przekroje wiatraka w Chmielewszczyźnie, stan z lipca 2021 r., źródło: oprac. własne

Wiatrak wybudowano na planie ośmiokąta, w którym średnia przekątna jest równa 8,95 m. Nieznana jest jego pierwotna wysokość. Dziś z uwagi na zły stan techniczny nie można jej zmierzyć.

Obecnie wiatrak jest nieużytkowany i przedstawia bardzo zły stan techniczny. Poważnemu uszkodzeniu uległ już w 1982 r., a upływający czas działał na jego niekorzyść. Sie-

Tabela 2. Podstawowe parametry wiatraka w Chmielewszczyźnie

Lokalizacja	Chmielewszczyzna
Rok budowy	1924
Rok zakończenia eksploatacji	1975
Długość podstawy (w metrach)	8,95
Szerokość podstawy	8,95
Wysokość od terenu do oczepu	9,46
Wysokość z dachem	–
Liczba zębów koła palecznego	–
Liczba zębów cewi	–
Średnica dolnej podstawy stożka	–
Średnica górnej podstawy stożka	–
Rodzaj regulacji wysokości górnego kamienia	–
Imię i nazwisko budowniczego obiektu	nieznane

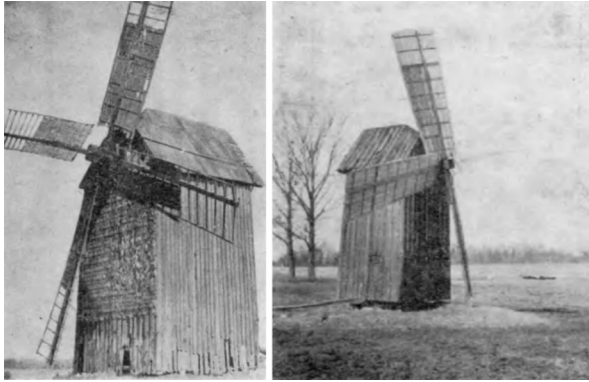
Źródło: oprac. własne na podstawie inwentaryzacji wykonanej w lipcu 2021 r.

dem ścian jest w stanie dobrym, ósmej praktycznie nie ma. Całkowitemu zniszczeniu uległy dach, skrzydła oraz stolarka drzwiowa. Pomimo wszelkich walorów wizualnych oraz historycznych, budynek niszczeje i wkrótce odejdzie w niepamięć.

Na terenie powiatu sokólskiego znajduje się jeszcze kilka innych wiatraków w typie holenderskim. Są one własnością prywatną i zachowały się w dobrym stanie. Przykładem może być murowano-drewniany holender w miejscowości Krzywa pochodzący z 1920 r., czy w Aulakowszczyźnie z 1930 r., który w swoje 87 urodziny zwyciężył w Konkursie na Najlepiej Zachowany Zabytek Wiejskiego Budownictwa Drewnianego w Województwie Podlaskim. We wsi Szaciłówka na niewielkim wzniesieniu stoi młyn wietrzny z 1937 r., a w Marchelówce – wiatrak wybudowany w 1946 r., który jest objęty ochroną konserwatorską.

Wiatrak typu paltrak-sokólski w Minkowcach

W miejscowości Minkowce, położonej w gminie Szudziałowo, tuż przy granicy z Białorusią, na terenie cmentarza znajduje się drewniany wiatrak pochodzący w 1900 r. Z zawartych w „Materiałach Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” rezultatów badań M. Pawlika wiadomo, że jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w. przedstawiał sobą właściwy stan techniczny, miał dach oraz wszystkie śmigła¹⁴. Obecnie jego kondycja prezentuje się zgoła odmiennie.

Il. 8. Wiatrak w Minkowcach. Stan z maja 1980 r., źródło: M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1984, nr 28, s. 133

Wiatrak został zbudowany na planie wydłużonego kwadratu, jego wysokość dawniej sięgała około 10 m. Podobnie jak w wiatraku w Szczęsnowiczach, ściany wzniesiono tu w konstrukcji słurowo-ryglowej¹⁵.

¹⁴ M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, s. 133.

¹⁵ Tamże, s. 130.

Tabela 3. Podstawowe parametry wiatraka w Minkowcach

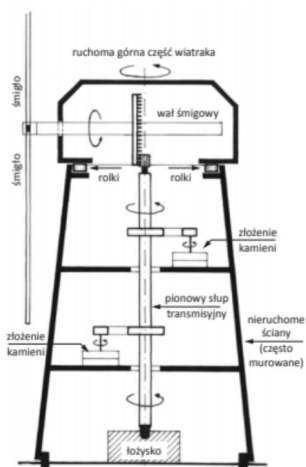
Lokalizacja	Minkowce
Rok budowy	1900
Rok zakończenia eksploatacji	1975
Długość podstawy (w metrach)	5,50
Szerokość podstawy	4,80
Wysokość od terenu do oczepu	7,15
Wysokość z dachem	10,15
Liczba zębów koła pałecznego	80
Liczba zębów cewi	8
Średnica dolnej podstawy stożka	3,80
Średnica górnej podstawy stożka	2,10
Rodzaj regulacji wysokości górnego kamienia	regulator Watta
Imię i nazwisko budowniczego obiektu	nieznane

Źródło: oprac. na podstawie: M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1984, nr 28, s. 132.

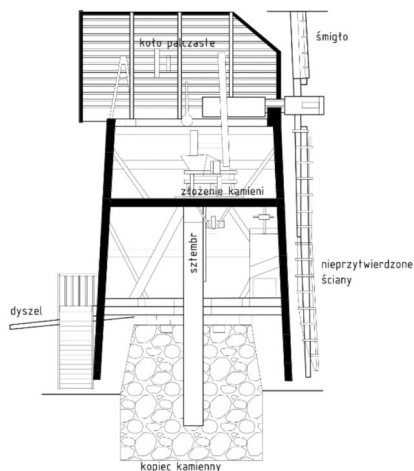
Jak podaje M. Pawlik, na podstawie obrazu konstrukcji obiektu można wywnioskować, że został on wykonany przez tego samego cieślę co młyn w pobliskiej wsi Nomiki. W tym okresie wiatraki powstawały na zasadzie wzajemnego „podglądania” przez cieśli¹⁶. Wprowadzone w obiekcie w Minkowcach indywidualne rozwiązania ciesielskie stały się przyczyną różnego interpretowania typu wiatraka, który często nazywa się także wiatrakiem sokólskim lub zamiennie paltrakiem-sokólskim.

Młyn wietrzny w Minkowcach w większości ma konstrukcję charakterystyczną dla odmiany sokólskiej, jednakże po głębszej analizie przekroju można stwierdzić, że górna

¹⁶ Tamże, s. 136.

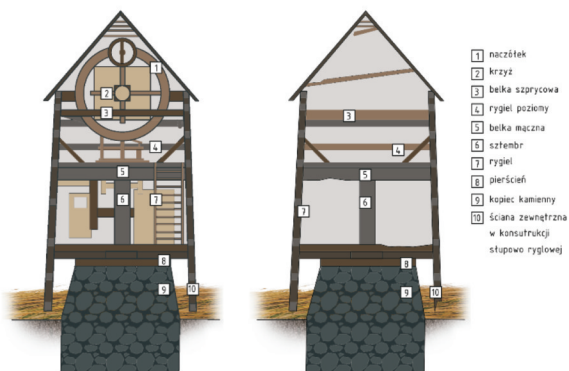

Il. 9. Przekrój wiatraka typu paltrak, źródło: Komisja Szkoleniowa Studenckiego Koła Przewodników Beskidzkich w Warszawie, *Budownictwo drewniane*, wyd. 3 rozszerz., Warszawa 2014

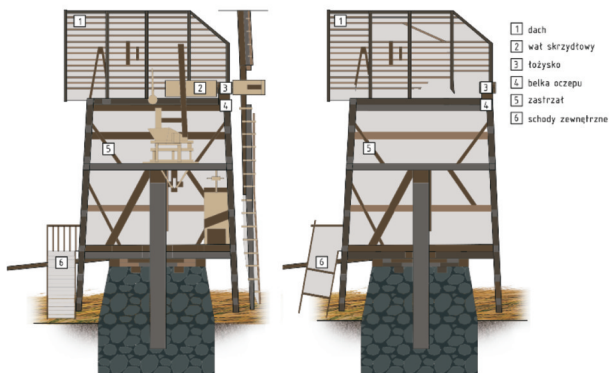

Il. 10. Przekrój wiatraka w Minkowcach, źródło: oprac. własne na podstawie: M. Pawlik, *Specyfikacja wiatraków „sokólskich”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1984, nr 28, s. 131

PRZEKRÓJ POPRZECZNY

PRZEKRÓJ PODUŻNY

Il. 11. Przekroje wiatraka w Minkowcach na podstawie inwentaryzacji wykonanej w lipcu 2021, źródło: oprac. własne

jego część posiada system podobny do paltraków. Jest on zatem połączeniem obu typów: sokólskiego z elementami paltraka.

Inwentaryzacja architektoniczna wykonana w lipcu 2021 r. wykazała, że wiatrak przez lata uległ dużemu zniszczeniu. Główna konstrukcja ścian, jego fundamentowanie

Il. 12. Wiatrak w Minkowcach, stan z lipca 2021 r., fot. autorki

Il. 13. Elewacje wiatraka w Minkowcach, stan z lipca 2021 r.,
źródło: oprac. własne

oraz trzon – sztembr zostały zachowane, są jednak w bardzo złym stanie technicznym. Mechanizm napędzający oraz skrzydła nie przetrwały do dnia dzisiejszego. Konstrukcja dachu jest skrzywiona, a pokrycie z gontu ma wiele dziur i ubytków. Deski elewacyjne są połamane i spróchniałe. Z powodu braku schodów zewnętrznych wejście do środka obiektu jest uniemożliwione. Stan wnętrza można zaobserwować i powierzchownie ocenić jedynie zaglądając przez wielką dziurę w stropie nad pierścieniem. Nie zachował się mechanizm mielący ani pierwotne wyposażenie.

Młyn wiatrowy w Minkowcach jest kolejnym przykładem zjawiska przemijającej architektury drewnianej. Na jego ochronę jest już za późno: kończy swą żywotność, a jego właściciel jest nieznanym. Brak osoby odpowiedzialnej za obiekt utwierdza w przekonaniu, że wiatrak niedługo zniknie z podlaskiego krajobrazu.

Ochrona młynów powietrznych

Przeprowadzone latem 2021 r. badania terenowe dotyczące stanu zachowania drewnianych wiatraków w powiecie sokólskim wskazują na pilną potrzebę ich ochrony. Województwo podlaskie jest jedynym regionem w kraju, gdzie drewnianego budownictwa zachowało się jeszcze tak wiele. Są to zarówno obiekty mieszkalne, sakralne, gospodarcze, dworskie, jak i przemysłowe, w tym młyny powietrzne. Awans cywilizacyjny, mechanizacja procesu pracy i rozwój technologiczny spowodowały stopniowe odchodzenie od tradycyjnych rozwiązań i zastępowanie ich nowszymi metodami produkcji¹⁷. Dziś na ich szkodę działają czas, postępująca globalizacja i mała trwałość drewna jako mate-

---

¹⁷ Już w 1970 r. Henryk Wilk w artykule *Śladami Zabytków. Wiatraki, polskie wiatraki...*, pisał o szybkim procesie niszczenia młynów wietrznych

riału konstrukcyjnego. Zjawiska te niosą niekiedy nieodwracalne skutki, przyspieszające proces zubożania wiejskiej przestrzeni kulturowej.

Dotychczasowe formy ochrony drewnianych obiektów w Polsce obejmują swoim zasięgiem wyłącznie zabytki architektoniczne. Mówi o tym Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹⁸. Obecnie w województwie podlaskim ponad dwadzieścia młynów wiatrowych objętych jest ochroną konserwatorską. Jeśli wiatrak stanowi świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, lub gdy jego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na dużą wartość historyczną, artystyczną lub naukową (niezależnie od stanu zachowania) bądź jest zachowany w dobrym stanie technicznym i ma kompletne mechanizmy wewnętrzne – wówczas może być wpisany do rejestru¹⁹.

Właściciele takich obiektów otrzymują środki pieniężne na utrzymanie ich w należytym stanie. Wiąże się to z dodatkowymi formalnościami, m.in. uzyskaniem zgody od konserwatora na wykonywanie wszelkich prac remontowych i modernizacyjnych. Procedura ubiegania się o takie dofinansowanie nie jest łatwa, co bardzo często zniechęca zainteresowane osoby do podjęcia działań zmierzających do zmiany stanu prawnego danego obiektu.

---

i zastępowaniu ich nowoczesnymi technologiami. Dodawał, że brak śmigieł w wiatrakach to efekt zaleceń ich zdejmowania w celu uniknięcia nielegalnego przemiału (H. Wilk, *Śladami Zabytków. Wiatraki, polskie wiatraki...*, „Gazeta Białostocka” 1970, nr 68, s. 7).

¹⁸ Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568> /dostęp: 08.12.2021/).

¹⁹ N. Lyons, *Wiatrak – stan zachowania, określenie wartości zabytkowej, wpis do rejestru zabytków, otoczenie*, webinarium zrealizowane w ramach Stypendium Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu (<https://www.youtube.com/watch?v=PpYdVhHe9zc> /dostęp: 08.12.2021/).

Liczna część wiatraków nie ma jednak statusu zabytku, a są obiektami o wartości kulturowej, objętymi opieką głównie przez zapisy w planach miejscowych lub w przypadku braku możliwości utrzymania obiektu – poprzez informowanie o możliwości zakupu potencjalnych nabywców czy zezwolenie relokacji na inny teren. Pomimo iż kwestia ochrony drewnianej architektury ujęta jest w działaniach instytucji kultury czy ochrony zabytków, do tej pory przedsięwzięto niewiele uregulowanych prawnie działań. Faktycznie kondycja takich obiektów w dużej mierze zależy od woli i decyzji prywatnych właścicieli, którzy niejednokrotnie ze względu na brak środków finansowych nie dbają o ich właściwy stan.

Jest zarazem spora grupa pasjonatów, którzy decydują się na zakup takich obiektów i ich zachowanie lub nadanie im wtórnych funkcji czy relokację. Przed przywróceniem wiatraka do formy użytkowej należy wykonać szereg czynności, m.in.:

- inwentaryzację pomiarowo-rysunkową, zawierającą rzuty, przekroje, elewacje, detale i (co jest istotne w przypadku drewnianych młynów wiatrowych) także rozwiązanie konstrukcyjne i wyposażenie;
- studium historyczne obiektu (wywiady z właścicielami, osobami, które tam pracowały, kwerendy biblioteczne itp.);
- rozpoznanie struktury materialnej wiatraka (np. złącza ciesielskie)²⁰.

Dopiero na ich podstawie możliwe jest sformułowanie wniosków, czy realne jest zachowanie obiektu w postaci pierwotnej, oraz wykonanie projektu architektonicznego, który powinien przywrócić mu dawną świetność.

---

²⁰ P. Roszak-Kwiatek, *Dobre praktyki w ochronie obiektów przemysłu ludowego*, referat wygłoszony podczas konferencji online pt. „Problemy ochrony młynów jako zabytków techniki i architektury”, organizator Muzeum Wsi Radomskiej, 14.12.2021.

Il. 14. Wiatrak w Korycinie zaadaptowany na obiekt turystyczny, źródło: <https://goksit.korycin.pl/korycinski-wiatrak> (dostęp: 07.07.2021)

Przykładem translokacji i adaptacji młyna wietrznego na funkcję turystyczną w województwie podlaskim jest zabytkowy paltrak z 1948 r. z miejscowości Zagórze, który pracował tam do 1974 r. W roku 2006 został on przeniesiony do Korycina i zaadaptowany na obiekt noclegowy.

Kolejnym przykładem adaptacji, tym razem na cele domu letniego, jest wiatrak w Studziankach, dokąd został przeniesiony ze wsi Moniuszki. Przed relokacją przeprowadzono rozmowy z właścicielami oraz ogólną ocenę stanu technicznego. Podczas przygotowania obiektu do rozbiórki, które polegało m.in. na zdjęciu poszycia oraz konstrukcji dachu, okazało się, że wiele jego elementów jest w złym

Il. 15. Wiatrak w Studziankach, źródło: A. Turecki, *Wiatrak w Studziankach świadectwem kilkusetletniej historii wykorzystywania energii odnawialnej w Polsce*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, s. 21

stanie technicznym i wymaga naprawy bądź odtworzenia. Czas montażu wiatraka na nowym miejscu, tj. 14 godzin i 20 minut, uznano za rekordowy i odnotowano w hollenderskim wydaniu „Księgi Rekordów Guinnessa”. W obiekcie uwzględniono możliwość przystosowania go w przyszłości do warunków zimowych. Dlatego przewidziano tam użycie izolacji termicznych, paroizolacji oraz wiatroizolacji. Wewnątrz zaplanowano cztery sypialnie oraz łazienki na drugiej i trzeciej kondygnacji. Parter wraz z zachowanym drewnianym kołem przekładniowym mieści pokój dzienny, a na dwukondygnacyjnym pomieszczeniu czwartej kondygnacji znajdują się młyńskie mechanizmy: oś śmigieł, koło

palczne, centralny wał transmisyjny z przekładnią i hamulec. Półkopiowy dach przeznaczono na punkt widokowy rozpościerający się na panoramę doliny rzeki Supraślanki. Wiatrak w Studziankach w 2007 r. uzyskał główną nagrodę w „Konkursie na Najlepiej Zachowany Zabytek Wiejskiego Budownictwa Drewnianego w Województwie Podlaskim”²¹.

Na gruncie krajowym jedną z realizacji z ostatnich lat, pokazującą umiejętne połączenie historii ze współczesną architekturą, jest adaptacja wiatraka w woj. lubelskim na funkcję mieszkalną, autorstwa Tomasza Padło i Michała Kucharzkiego. Pomysł projektu powstał na międzynarodowy konkurs na Współczesny Dom Wiejski 2014, w którym to konkursie otrzymał wyróżnienie. Po latach projekt został zrealizowany przez właściciela starego drewnianego wiatraka z Lubartowa.

Projekt dostosowano do istniejących uwarunkowań, rzeźby terenu i otaczającego krajobrazu wiejskiego, przez co młyn zyskał nowe życie, zachowując swój pierwotny wyraz. Na trzech kondygnacjach ulokowano pomieszczenia mieszkalne, natomiast pod bryłą obiektu umieszczono garaż, pomieszczenie techniczne i przestronny salon. Deski użyte do elewacji częściowo stanowią pozostałość po dawnym wiatraku, a po części są nowe, opalone ogniem. Dach pokryty drewnianym gontem.

W budynku ze względu na nową funkcję zaproponowano zupełnie odrębną konstrukcję. Elementy, które nadały się do ponownego wykorzystania, oczyszczono i odrestaurowano. Zastosowanie we wnętrzu otworu pomiędzy najwyższymi kondygnacjami pozwoliło na umieszczenie tam

---

²¹ A. Turecki, *Wiatrak w Studziankach świadectwem kilkusetletniej historii wykorzystywania energii odnawialnej w Polsce*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, s. 15–24.

Il. 16. Wiatrak w Lubartowie zaadaptowany na dom. Źródło: A. Zys, *Dom w starym wiatraku na Lubelszczyźnie. Architekci zmienili ruinę w cudo* (<https://www.whitemad.pl/dom-w-starym-wiatraku/?fbclid=IwAR0EyVVVZYaaeSBJIK9BA3oQXRLYoWuGsWGsaCoW94Mrh77BNvIHfx8YZAA> /dostęp: 08.12.2021/)

tradycyjnego koła paiecznego²². Jest to doskonały przykład poszanowania materii, historii i *genius loci*.

Prym w ochronie tradycyjnych obiektów przemysłowych wiodą muzea na wolnym powietrzu. Muzea takie adaptując je do celów edukacyjnych i ekspozycyjnych zapewniają im należyłą opiekę konserwatorską. Pierwszym translokowanym do muzeum młynem wietrznym był paltrak, który przeniesiono do Skansenu Kurpiowskiego im. Adama Chętnika w Nowogrodzie. Według danych z 2020 r. w ten sposób chronionych jest obecnie 55 wiatraków²³.

²² A. Zys, *Dom w starym wiatraku na Lubelszczyźnie. Architekci zmienili ruinę w cudo* (<https://www.whitemad.pl/dom-w-starym-wiatraku/?fbclid=IwAR0EyVVVZYaaeSBJIK9BA3oQXRLYoWuGsWGsaCoW94Mrh77BNvIHfx8YZAA> /dostęp: 08.12.2021/).

²³ J. Święch, *Młyny wietrzne i wodne w muzech na wolnym powietrzu w Polsce. Problemy translokacji, rekonstrukcji, demonstracji i konserwacji*, referat wygłoszony podczas konferencji online pt. „Problemy ochrony młynów jako zabytków techniki i architektury”, organizator Muzeum Wsi Radomskiej, 14.12.2021.

Il. 17. Wiatrak w Parku Kulturowym Korycin-Milewsczyzna,
fot. autorki

Przykładem takiego jak wspomniane powyżej rozwiązania w woj. podlaskim jest zabytkowy holender w Parku Kulturowym Korycin-Milewsczyzna, w gminie Korycin. Został on wybudowany w 1949 r. w miejscowości Jatwież Duża. Na obecne miejsce przeniesiono go w roku 2018. Holender służy celom edukacyjnym, nawiązując do istniejącego tu w XIX w. młyna wiatrowego. Wnętrze wiatraka prezentuje oryginalne wyposażenie, dzięki któremu zwiedzający mają szansę zobaczyć, do czego dawniej służyły poszczególne mechanizmy i sprzęty młynarskie²⁴.

W 2021 r. do Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu przeniesiono wiatrak typu koźlak ze wsi Grabowiec, który zbudowano w latach 1934–1936. Drewniany trzykondygnacyjny młyn powietrzny naprawiono i uzupełniono jego zniszczone fragmenty. Prace obej-

---

²⁴ <https://milewsczyzna.pl/scenariusz-zwiedzania/> (dostęp: 08.12.2021).

Il. 18. Wiatrak w Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, źródło: <https://podlaskisenior.com/2021/12/29/wiatrak-zabytek-przeniesiony-ze-wsi-grabowiec-do-ciechanowca-zdjecia/?fbclid=IwAR08JZopymWytEoZVua82Hzym2Zxj9dzOfaarL00GKf0mtMTzd2D0U22jHA> (dostęp: 30.12.2021)

mowały m.in. konserwację drewnianego kozła oraz konstrukcyjnych elementów części obracalnej, renowację elewacji, wnętrza i urządzeń młyńskich. Poprawa stanu technicznego miała za zadanie wyeksponowanie wartości zabytkowej młyna, aby służył on celom pokazowym²⁵.

Innym przykładem adaptacji tego typu, tym razem w woj. wielkopolskim, jest zabytkowy paltrak, którego historia sięga 1745 r., przeniesiony na teren Skansenu Olenberskiego w Prusimiu. Projekt miał na celu renowację, konserwację oraz adaptację wiatraka poprzez utworzenie w nim muzeum młynarstwa. Fundacja Olandia dbając o rozwój

---

²⁵ <https://podlaskisenior.com/2021/12/29/wiatrak-zabytek-przeniesiony-ze-wsi-grabowiec-do-ciechanowca-zdjecia/?fbclid=IwAR08JZopymWytEoZVua82Hzym2Zxj9dzOfaarL00GKf0mtMTzd2D0U22jHA> (dostęp: 30.12.2021).

Il. 19. Etapy realizacji translokacji wiatraka do Skansenu Olandia w Prusimiu, źródło: <http://www.fundacjaolandia.org/wiatrak-paltrak-skansen-olandia/> (dostęp: 13.07.2021)

historycznej świadomości społecznej i ochronę zabytków, translokowała na teren skansenu także ponad 160-letni wiatrak typu holender.

Jednym ze sposobów ochrony tradycyjnych obiektów przemysłowych może być zakładanie stowarzyszeń lub fundacji. Ułatwia to możliwość pozyskania dofinansowania na cele konserwatorskie. W wielu krajach, m.in. w Wielkiej Brytanii, Holandii czy Niemczech rodzą się przykłady inwestowania w ratowanie wiatraków organizacji założonych przez lokalne społeczności lub osoby prywatne. Takie młyny nadal pracują, mają zboże i są udostępniane zwiedzającym, stanowiąc zarazem atrakcję turystyczną miejscowości. Tuxford Windmill w Wielkiej Brytanii na przykład, to miejsce, gdzie można kupić własną świeżo zmieloną mąkę albo nauczyć się pieczenia chleba.

Istnieją także organizacje wspierające ochronę wiatraków oraz podejmujące czynności promocyjne w tym zakresie. The International Molinological Society (TIMS)²⁶ to

²⁶ <https://www.molinology.org/> (dostęp: 13.07.2021).

stowarzyszenie, które prężnie działa od ponad 55 lat, zajmując się młynami wiatrowymi i wodnymi na skalę światową. Zrzesza ono około 500 członków z ponad 35 krajów, w tym osoby prywatne. Towarzystwo prowadzi ogólnoswiatową bazę młynów, organizuje sympozja i konferencje o tej tematyce. W roku 2023 sympozjum planowane jest w Polsce, w Muzeum Górnośląskiego Parku Etnograficznego w Chorzowie.

* * *

Drewniane młyny wietrzne niewątpliwie stanowią przykład namacalnego wyróżnika ruralistycznego krajobrazu kulturowego. Omówione i zaprezentowane w niniejszym tekście przykłady wiatraków z obszaru Sokólszczyzny to jedne z niewielu wciąż istniejących obiektów tego typu w woj. podlaskim. Część z nich przetrwała próbę czasu i po dziś dzień góruje nad okolicą, niosąc za sobą spory ładunek architektoniczny oraz semantyczny. Inne, jak te w Chmielewsczyźnie czy Minkowcach, niedługo odejdą w zapomnienie.

Problem zachowania drewnianej architektury przemysłowej jest dziś jedną z kluczowych kwestii dla podtrzymania pamięci wśród obecnych i następnych pokoleń. Ważne jest, aby proces ochronny był prowadzony wieloaspektowo, przez różne podmioty, zarówno prawne, konserwatorskie, historyczno-etnograficzne, jak i społeczne. Poza odpowiednimi zapisami w polityce finansowej i przestrzennej w ochronie drewnianych zabytków, w tym wiatraków, istotna jest świadomość społeczna, wymiana doświadczeń, dobre wzorce. Takie synergiczne podejście może przyczynić się do zachowania oraz wykorzystania ich potencjału kulturowego. Wyremontowane i zadbane, z jednej strony mogą bowiem stanowić istotny element podnoszący atrakcyjność turystyczną regionu na polu wielu działań, z drugiej – być „żywym” świadectwem czasów minionych.